

Kovács Andrea

Középkori hangjelzett töredékek Zágrábban*

A zágrábi érseki archívum (*Arhiv Zagrebačke Nadbiskupije*) *Collectio fragmentorum* gyűjtőnév alatt számos, hangjegyekkel ellátott töredéket őriz, melyek közül eddig csupán a No. 1-es jelzetű *Ordo Prophetarum*-részletről jelent meg ismertetés,¹ a fennmaradó huszonhat fragmentum kutatatlan. A külön jelzet nélküli töredékekből 3 nagyobb (kb. 44x15,5 cm) s 13 kisebb (kb. 12x12 cm), pergamenre írt töredék az írás, a notáció és a tartalom alapján eredetileg valószínűleg ugyanazon kódex része volt. A három, hosszában félbevágott, néhol erősen sérült fólió mindegyikén 13 négyvonalas hangjegysor, alattuk ugyanannyi szövegsor szerepel. A töredékek alapján azonban föltételezhető, hogy az egyes fóliókon eredetileg 14 kotta- és szövegsor volt. A kisebb töredékek megközelítően egyforma, szabályos négyzetek; ezt az eredményt a fóliók szélességének három, hosszának pedig négy részre osztásával érték el. A kottavonalak pirosak, a szövegben a kezdőbetűket piros, kék vagy piros-fekete színnel emelték ki. Csak egy tétel (*Nisi ego abiero*) kezdőbetűje kap a többitől kissé eltérő, ornamentális díszítést (*ld. a jelen lapszám címdalát*).

Tartalmuk szerint a töredékeken antifonárium-részletek találhatók; közülük 12 összefüggő egységet alkot húsvéthéftől Mennybemenetelig. Az első nagyobb méretű töredék húsvéthéftő matutinumának 2. responzórium-verzusával (*Surrexit Dominus de sepulcro*) indul, majd a verzón a keddi virrasztó zsolozsma 3. responzóriumának (*Expurgate vetus fermentum*) kezdetével zárul. A következő hat töredék húsvét 2. vasárnapjának Benedictus-antifónájától (*Cum esset sero*) a 3. vasárnap Magnificat-antifónájáig (*Alias oves habeo*) tartalmazza a zsolozsma énektételeit, köztük a Jelenések könyvéből vett szövegekre íródott responzórium-sorozatot. Bár a hatodik fragmentumon elindul a Zsoltárok könyvének responzórium-ciklusa (*Si oblitus fuero*), egy nagyobb hiány miatt a következő töredéken már a 10. tétel (*Bonum est confiteri*) szerepel, amelyet négy további fragmentum követ a Mennybemenetel utáni péntek 1. responzóriumáig (*Non conturbetur cor vestrum*) közölve az időszak tételeit. Két kisebb töredéken Szentháromság és Úrnapja egy-egy antifónája, responzóriumkezdetek és a kishórákra vonatkozó rubrikák találhatók, egy fragmentum pedig az évközi 3. és 5. vasárnap kantikum-antifónáinak részleteit tartalmazza. Egyetlen egy, rendkívül kevés információt tartalmazó töredék feltehetően a szanktoráléból való, rajta valószínűleg Nagyboldogasszony ünnepének (augusztus 15.) egyik antifóna-részletével (*Sicut laetantium omnium*).

* A jelen tanulmány az OTKA NK 78060 pályázat támogatásával jött létre.

¹ Clyde BROCKETT Jr.: „A Previously Unknown *Ordo Prophetarum* in a Manuscript Fragment in Zagreb”, *Comparative Drama* XXVII (1993) 114–127.

A töredékcsoport hangjegyzírása (XV. század végi pálos notáció), dallamainak és rubrikáinak teljes egyezése a szintén Zágrábban őrzött MR 8 jelzetű antifonáriuméival,² valamint a matutínumban a himnusz éneklésére vonatkozó előírás („*Feria secunda Rogacionum Invitatorium Alleluia alleluia alleluia ymnus Aurora lucis antiphona Cognoverunt Dominum*”) igazolják a fragmentumok magyar, azon belül pálos eredetét.

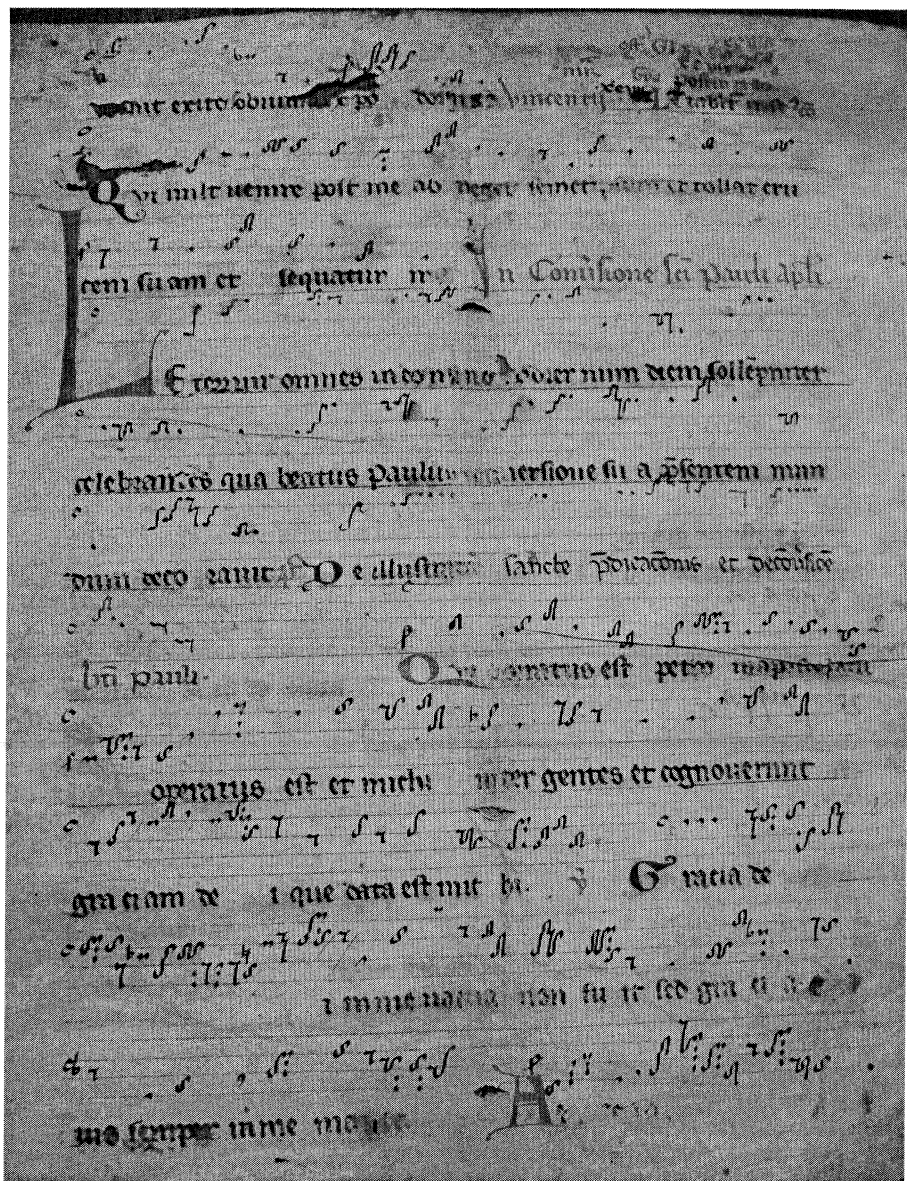
A következő, négy darabból álló csoport a töredékek méretét, az írást, a notációt és a díszítést tekintve igen közel áll az előzőhöz. A piros, kék, piros-fekete kezdőbetűk között felbukkan egy emberi arccal díszített betű is (*Iudica Domine*). A nagyobb méretű fragmentumokon itt 9 kotta- és szövegsor szerepel graduálerezletekkel. Két kisebb, egymást kiegészítő töredéken nagybőjt 3. vasárnapjának kommúniója (*Passer invenit sibi domum*) és az utána következő hétfő tételei találhatóak a *Quis dabit ex Sion* kommúnió kezdőszavaiig. A két nagyobb töredék nagyheti liturgikus énekeket tartalmaz: virágvasárnap processziós antifónáit (*Ante sex dies, Cum audisset populus*), valamint a nagyhétfő kommúniójától (*Erubescant et revereantur*) nagykedd kommúniójáig (*Adversum me exercebantur*) terjedő részt. Mivel teljes pálos graduále a középkorból nem maradt fenn, az ismert töredékeken³ pedig más ünnepek anyaga szerepel, csak a virágvasárnapi processziós tételket is tartalmazó cęstochowai pálos kantuále⁴ szolgálhat összehasonlítási alapul. A kantuále és a zágrábi töredék dallamai hangról hangra megegyeznek egymással, s a hangjegyzírást is figyelembe véve megerősítik a pálos provenienciát.

Két egész, szinte teljesen ép fólió szintén graduáléból származik. Eredeti mérete valamivel nagyobb lehetett a jelenleginél (30x21 cm), mert a lapszéleket körbevágták. Az oldalanként 11 kotta- és szövegsor között kék és piros kezdőbetűk jelennek meg. A kulcsrakás négy piros vonalon kvintenként történik, custos nincs. A gyűjteményben No. 2-es jelzésű fólión Ágnes (január 22.) kommúniójának (*Quinque prudentes virgines*) vége és Purificatio (február 2.) első processziós antifónája (*Ave gratia plena*) közötti tételek szerepelnek (ld. ábra). A No. 3-as lap Péter-Pál (június 29.) introitus-zsoltárától (*Domine probasti me*) a Hét testvér (július 10.) bevonulási énekéig (*Laudate pueri Dominum*) tart. A két fólió alapján valószínűsíthető, hogy a kommúnis tételket első megjelenési helyükön közölték, a már korábban kiírt énekekre incipittel és oldalszámmal utaltak, így a graduále nem tartalmazott külön commune sanctorum részt. A Commemoratio sancti Pauli (június 30.) napjára előírt kommúnió (*Amen dico vobis quod vos*) Pálforduló napján szerepel először, ezért azt is megtudjuk, hogy a januári ünnepet tartalmazó lap a 101. volt a kódexben.

² Antiphonale Paulinorum saec. XV/XVI. HR-Zu MR 8.

³ SZENDREI Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Műhelytanulmányok a magyar zenetörténehez 1. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 1981. F 21., 93., 333.

⁴ Cantuale Paulinorum XV/ex. PL-CZ 583 R. I. 215. fol. 38–41.

A Pálforduló miseénektételei a zágrábi töredéken.

A két, minden valószínűség szerint összetartozó töredék hangjegyzírása XIII. század végi esztergomi (magyar) notáció, s ezért kézenfekvőnek tűnik tartalmuknak a *Missale Notatum Strigoniense*⁵ való összevetése. Pálforduló napját (január 25.) kivéve csak egy kommúnis tétel,⁶ egy introituszszoltár,⁷ valamint két ünnep (Brigitta: február 1., Márton Átvitele: július 4.) megülését módja (kommúnis tételek vagy csak 3 oráció) mutat eltérést a két forrásban, a notált tételek teljes egészükben megegyeznek. *Conversio Pauli introitus* és szoltára (*Laetemur omnes in Domino. Ps. De illustratione sanctae praedicationis*) a fragmentumon szereplő formában viszont kizárólag egy XIV. századi, zágrábi graduáleban⁸ található meg. Bár a középkor végén bevezetett, az ünnephez illő saját introitus főrésze a zágrábi forrásokban⁹ egyeduralkodóvá vált, ahhoz a töredékétől eltérő szoltárt kapcsolnak (*Domine probasti me*). A XIII. század elejéről származó zágrábi missale notatum¹⁰ még az esztergomi misszáléban is szereplő introitust (*Scio cui credidi*) közli, ezért a töredék eddigi ismereteink szerint a tétel legkorábbi emlékének tekinthető a régióban. Talán ebben az időben történő bevezetésével magyarázható a fragmentum többi részétől kissé eltérő, második kéztől származó notációja is.

Mind az esztergomi, mind a zágrábi missale notatum az *Alleluia Sancte Paule apostole* tételt írja elő január 25-re,¹¹ míg a töredéken szereplő *Alleluia Tu es vas electionis* szövege és dallama teljesen azonos az esztergomi forrásban még csak a függelékben¹² helyet kapó, a későbbi magyar szerkönyvekben gyakran megjelenő tétellel.¹³ A zágrábi graduále lakúnája miatt nem tudjuk, hogy abban is ez a darab szerepelt-e ezen az ünnepen. Csupán egy XIV. századi zágrábi misszálé¹⁴ jelöli ki ezt a szöveget, mely a többi zágrábi forrásban¹⁵ traktusként jelenik meg az *Alleluia Magnus sanctus Paulus* tétel után.

⁵ SQ-BRm EC. Lad. 3 és EL 18. Kiadva: SZENDREI Janka — Richard RYBARIČ: *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*. Musicalia Danubiana 1. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 1982. A továbbiakban: MissNotStrig.

⁶ Ágnes oktávája, graduále: MissNotStrig: *Specie tua*, zágrábi töredék: *Diffusa est gratia*.

⁷ Pál Emlékezete, introituszszoltár: MissNotStrig: *Caeli enarrant*, zágrábi töredék: *Domine probasti me*.

⁸ HR-Za III. D. 182. fol. 13v.

⁹ A-Su M. III. 23. fol. 211v; HR-Za III. D. 23. fol. 171v; HR-Zu MR 13. fol. 169; HR-Zu MR 26. fol. 143v; HR-Zu MR 62. fol. 138; HR-Zu MR 133. fol. 139; HR-Zu MR 168. fol. 182. *Missale Zagradiense*. Velence 1511. fol. 148v. RMK III/176.

¹⁰ A-GÜ I/43. fol. 195. A továbbiakban: MissNotZag.

¹¹ MissNotStrig fol. 213; MissNotZag fol. 196.

¹² MissNotStrig fol. 322v.

¹³ Pl. A-GÖ 107. fol. 205v, A-GÖ 234. fol. 138v, H-Bn 216. fol. 231v, H-Bn 218. fol. 204, H-Bn 219. fol. 148v, H-Bn 222. fol. 117, H-Efkő I. 3. fol. 199, H-Efkő I. 20. fol. 175v, HR-Zk 355. fol. 163, RO-AJ R I. 1. fol. 194, RO-AJ R I. 23. fol. 162, RO-AJ R I. 96. fol. 69, SQ-Sk Mus. 1. fol. 199.

¹⁴ HR-Zu MR 13. fol. 170.

¹⁵ A-Su M. III. 23. fol. 212; HR-Za III. D. 23. fol. 172v; HR-Zu MR 26. fol. 144; HR-Zu MR 62. fol. 139; HR-Zu MR 133. fol. 140; HR-Zu MR 168. fol. 183. *Missale Zagradiense*. Velence 1511. fol. 149. RMK III/176.

Tudjuk, hogy a mise felajánlási éneke, az offertórium eredetileg melizmatikus rezponzórium volt, melynek verzusai a XII. századtól kezdve, egyetlen kivételtől eltekintve (gyászmise: *Domine Iesu Christe V Hostias et preces*) elmaradtak. A középkori magyar forrásokban eddigi ismereteink szerint csupán két verzusos offertórium szerepel: egy, a XIII. század első feléből származó töredéken nagyböjt 5. vasárnapja utáni hétfőre (*Domine convertere et eripe V Domine ne in ira*),¹⁶ az 1463-as Futaki graduáléban pedig húsvét vasárnapjára (*Terra tremuit V Notus in Iudaea Deus*).¹⁷ A zágrábi töredékek közül a No. 2-es fólión viszont Szent Ágnes nyolcadán található egy verzusával együtt kikottázott felajánlási ének (*Diffusa est gratia V Specie tua*)! Dallama néhány apró különbségtől eltekintve szinte teljesen azonos a XII. századi klosterneuburgi graduáléban Purificatio napjánál szereplő, azonos szövegű tétellel.¹⁸ Mivel a kódex másolói a Futaki graduáléval ellentétben nem egy kiemelkedő ünnepet ékesítettek fel ezzel a darabbal, joggal merül föl a gyanú, hogy a graduále talán minden felajánlási éneket verzusával együtt közölt.

Zágrábi Érseki Archívum (*Arhiv Zagrebačke Nadbiskupije*)
Collectio fragmentorum, No. 2. Szent Ágnes oktavája: offertórium

Dif- fu- sa est gra- ti- a in la- bi- is
tu- is, pro- pter- e- a be- ne- di- xit te
De- us in ae- ter- num et in sae- cu-
lum sae- cu- li. V) Spe-

¹⁶ H-Bn E 76. Lásd: CZAGÁNY Zsuzsa: „Egy 13. századi graduále két töredéke”, *Magyar Könyvszemle* CXII (1996/2) 145–160.

¹⁷ TR-Itks 68. fol. 102.

¹⁸ Dom Jacques FROGER (ed.): *Graduel de Klosterneuburg*. Paléographie Musicale XIX. Editions Herbert Lang & Cie SA, Bern 1974. 35°.

ci- e tu- a et pul- chri- tu- di- ne tu- a
 in- ten- de, pro- spe- re pro- ce-
 de et re-
 gna.

A két fólió szűkebb provenienciájának meghatározásához talán a *Conversio Pauli introitusa* nyújthat segítséget. Mivel a középkori magyar források közül csak kettő, a Futaki és a Bakócz graduále¹⁹ ismeri a Zágrábban a későbbiekben is általános és gyakran megjelenő tételt, talán joggal feltételezhetjük a két töredék zágrábi eredetét vagy használatát, amelyet kissé bizonytalanná és kérdésessé tesz a töredékeknek a *Breviarium Notatum Strigoniense*²⁰ kottairásához igen közel álló, tiszta esztergomi notációja.

A próféta-játékkal együtt huszonhét Zágrábban őrzött töredékből huszonkettő tehát egészen biztosan magyar eredetű: tizenhat egy XV. század végi pálos antifonáriumból, négy egy ugyanebből a korból származó, szintén pálos graduáléból, kettő pedig egy XIII. század végi, talán zágrábi graduáléból való.

¹⁹ TR-Itks 68. fol. 154^v; H-Efkő I. 1. fol. II/38^v. Kiadva: SZENDREI Janka: *Graduale Strigoniense* (s. XV/XVI). *Musicalia Danubiana* 12 *-**. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 1993.

²⁰ CZ-PS DE I. 7. Hasonmás alakban kiadva: SZENDREI Janka: *Breviarium Notatum Strigoniense* (s. XIII). *Musicalia Danubiana* 17. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 1998.